

Новица ВЕЛЈАНОВСКИ

АСНОМ - ШЕЕСЕТ ГОДИНИ ИСТОРИЈА И СОВРЕМЕНОСТ

**Од АСНОМ до самостојна, суверена и независна Република
Македонија**

За историското значење на Првото заседание на АСНОМ во историјата на македонскиот народ е доста пишувано. АСНОМ е една од најобработуваните теми во историографијата во изминативе шеесет години. Поради тоа, во овој прилог настојваме да се осврнеме повеќе на изодениот пат од АСНОМ и на конституирањето на самостојна, суверена и независна Република Македонија, кое се надоврза на АСНОМ.

Од конституирањето на Македонија (вардарскиот дел) како држава-членка на југословенската федерација, кое се реализира со решенијата на Првото заседание на АСНОМ на 2 август 1944 година¹ изминаа шеесет години развој на македонската држава, но и сериозни предизвици, кои го доведуваа и сè уште го доведуваат во прашање нејзиното опстојување. Во изминатиот период, односно во 1991 година, со распаѓањето на заедничката држава СФР Југославија, Македонија ја прогласи својата самостојност, сувереност и независнот и како таква продолжува да постои.

Гледано историски, период од шеесет години е мошне краток период. Меѓутоа, за македонскиот народ, кој со векови се борел да го оствари правото на слобода и да создаде своја држава изминативе шеесет години на суштествувањето на македонската државност се исклучително долг период. Велиме долг, затоа што македонската државност била проблематизирана, ставана на испит, потврдувана или негирана. Таа никогаш не била гарантирана, но Македонија опстојувала. На македонскиот народ сè уште му претстојат сериозни напори за да ја зачува, да ја гради и да ја развива својата држава. Затоа АСНОМ, темелот на македонската држава, бил и останува симбол на македонската борба за слобода и симбол на непокорот. Тој е амблемот на македонската државност. Тој стана и ќе остане симбол на македонското опстојување, зашто произлезе од поранешните борби, а се надгради над илинденската епопеја од 1903 година. Или, како што напишал рускиот научник

¹ Зборник на документи АСНОМ, т. 1, кн. 1, Архив на Македонија, Скопје, 1984, с. 154-166.

А.С. Аникиев, „Решенијата на АСНОМ од август 1944 година може да се сметаат за главната етапа во долгиот спор за судбината на македонската нација“.²

Според тоа, со прогласувањето на Македонија како држава, македонскиот народ создаде услови да се развива и да го доградува своето културно-национално битие. Ако АСНОМ е „главната етапа“, опстојувањето на Македонија мина уште низ неколку етапи, за кои е нужно да се спомнат некои позначајни карактеристики.

Периодот по АСНОМ 1944 година, односно по АСНОМ 1945 година³ па до осамостојувањето на Република Македонија е единствен и во основа неделив период, но во историско-периодизациска смисла во него може да се изделат неколку покарактеристични етапи. Во секоја од нив може да се забележи нов чекор кон осамостојувањето на Р. Македонија.

Од формирањето на Владата на ДФ Македонија во април 1945 година и преименувањето на АСНОМ во Народно собрание во 1945 почнува етапа на административна етатизација, во која активностите биле насочени кон јакнење на федерацијата и нејзината власт. Иако кон крајот на следната (1946) година бил донесен Уставот на НР Македонија⁴ како прв уставен документ во историјата на македонскиот народ, всушност, тој бил во функција на етатизацијата која веќе била утврдена со Уставот на ФНРЈ од почетокот на 1946 година. По неколкугодишното функционирање, во 1953 година уставите биле променети со донесувањето на уставни закони, кои исто така биле уставни документи, без оглед на нивното име. Во нив биле внесени некои промени што овозможиле олабавување на административно-централистичкиот систем на односи во државата што било поволно и за развојот на НР Македонија.

Периодот 1945-1953 година може да се означи како административно-централистички во развојот на НР Македонија во рамките на југословенската федерација. Тој, покрај неговите слабости, ги претставувал првите „детски чекори“, чекорите на заодувањето на македонската држава, со сите тешкотии што неминовно ги носела таа етапа. Имено, првите години непосредно по ослободувањето на земјата со постојниот занес од успехот во војната и конституирањето на македонската држава, со невиден ентузијазам мотивиран делумно и од агресивната партиска пропаганда, се пристапило кон обновата на земјата и кон воспоставување на државната економијата. Техничката хендикепираност се надополнувала мануелно, со примитивни средства. За странски капитал не можело ниту да се помисли, бидејќи идеолошките пред-

² А.С. Аникиев, Македонская проблема в контекста международных отношений на Балканах (1943-1949 година), Македония: проблемы истории и культуры, Росийская академия наук-Институт славяноведение, с. 316.

³ На Третото заседание на АСНОМ од 14-16 април била избрана првата влада на ДФ Македонија. Антифашистичкото собрание (АСНОМ) со посебен закон се трансформира во Народно собрание на Македонија, што значи тој термин како за овој државен орган веќе не постоеше. На Третото заседание била избрана Владата на Д.Ф. Македонија. Со нејзиниот избор биле докомплетирани сите органи на власта, кое останало како незавршена обврска од 2 август 1944 година на Првото заседание на АСНОМ.

⁴ „Службен весник на НРМ“ бр. 1/1947 година.

расуди спрема капиталистичките земји тешко се надминувале. Не биле искористени и предностите што се нуделе од САД преку таканаречениот Маршалов план за обнова на земјите настрадани во војната.

Промената на сопственичките односи, која била во функција на подржавување на приватната сопственост, се одвивала мошне болно.⁵ Конфискацијата, експропријацијата и аграрната реформа имале цел да извршат промена кај титуларот на сопственоста, но во нив имало и политичка цел, која се состоела во тоа да се стекнат со имот оние што учествувале во војната. Особено болни биле промените во аграрно-сопственичките односи, затоа што се нарушувала една вековна традиција во аграрот, а земја требало да добијат и некои што ниту ја работеле ниту пак сакале да ја работат. Приватната сопственост на земјата била ограничена на прилично мал посед, кој не можел да создава акумулација туку овозможувал само преживување. Производителите биле должни да ги продаваат своите производи по цени што им ги определувала државата.⁶

Промените во производната структура не биле обмислени да се стимулира продуктивноста туку да се стимулира сопственоста на државата. Претпријатијата биле опфатени со многубројните главни или подоцна генерални дирекции, кои го собирале одработеното, а на работниците им обезбедувале буџетски плаќања. Производството и порастот биле планирани во рамките на петгодишни планови според примерот на советските „петолетки“. Притоа, не било важно дали планираните производи ги бара пазарот, затоа што производството не се одвивало на принципите на пазарната економија.⁷

Веднаш по нејзиното формирање, Владата на ДФЈ, повикувајќи се на воените успеси и особено на успехот во конституирањето на македонската држава како највисок историски дострел - АСНОМ, го објавила актот познат како Декларација на Владата на ДФМ. Во голема мера таа била копирана од Декларацијата, која во почетокот на март 1945 година ја објавила владата на Јосип Броз Тито. Поради тоа, во неа биле напуштени некои изворни принципи на АСНОМ, иако се повикувала на нив. Ова особено се однесува на сопственоста, која во Декларацијата на АСНОМ била гарантирана како едно од основните права на човекот и граѓанинот.⁸ Декларацијата на Владата на ДФМ главно се занимавала со политички прашања: „братството и единството на југословенските народи“, и местото на Македонија како „единствен“ избор да биде членка на „цврста“ југословенска федерација, но не понудила решенија за стопанскиот развој на заостанатата федерална Македонија.⁹

⁵ Поопширно за ова в. д-р Виолета Ачкоска, Аграрносопственичките промени и процеси во Македонија 1944-1953, Институт за национална историја Скопје, 1998, с. 1-355.

⁶ Д-р Виолета Ачковска, Задолжителниот откуп во Македонија 1945-1953, ИНИ, Скопје, 1995, с. 1-269.

⁷ Д-р Лазар Лазаров, Општествено-економскиот развој на НР Македонија во периодот на обновата и индустријализацијата, ИНИ, Скопје, 1988, с. 1-390.

⁸ Цит. зб. АСНОМ, с. 157-158.

⁹ За работата на првата македонска влада Едвард Кардељ напишал: „Народната влада и нејзините министерства, работејќи врз повеќе сегменти и мерки за експропријација и ограничување

Фаворизирањето на административно-централистичкиот модел на уредување на југословенската федерација, а со тоа и на одделните републики во неа, во голема мера било предизвикано и од општите општествено-економски и политички состојби во Југославија. Во тие услови, кога ситуацијата сè уште била нејасна, кога се појавувале и одделни опозициски истапувања и незадоволства од решавањето на националното прашање, раководната структура сметала дека е загрозен системот на новата власт, поради што требало да се формира стабилна и пред сè „цврста“ влада. Сè уште бил присутен страв од реставрирање на стариот предвоен систем, а имало и сознанија дека некои од надворешните земји, сојузници на движењето против фашизмот, тоа го поттикнувале и го помагале. Таква клима се создала и во Македонија, иако не постоела опасност каква што била промовирана со наводниот „македонски сепаратизам“. Таков сепаратизам пројавувале некои групи од албанската националност организирани во системот на „бали комбтар“, но тие остатоци не биле силни туку биле бргу разбиени уште во 1945 година. Опасноста од постоење на „народен непријател“ била донекаде смислено лансирана за да може да се инсталира поголема контрола над масите, а тоа не била само македонска туку општојугословенска појава.

Во неповолни политички и економски услови почнале подготовките за донесување на уставните документи. Тоа било потребно да се направи затоа што Југославија како федерација, како и републиките, немала основен законодавен акт што би бил во основата на сопственото државно уредување. Навистина, биле донесени општи прописи, според кои правата од поранешната југословенска држава што се распаднала во Втората светска војна би се применувале само доколку не се во спротивност со новото уредување на државата и на новите општествени односи што се создавале, но тоа било недоволно. Тоа правило во основа било прифатено и во документите од АСНОМ и се почитувало кога биле во прашање прописите во Македонија. Но, подготовките за новите уставни документи во Македонија не се одвивале врз некоја утврдена политичка платформа туку најнапред било неопходно да се донесе уставот на федерацијата, а потоа и на републиките, што имало влијание за понатамошната централизација на власта и постепеното напуштање на решенијата од АСНОМ.¹⁰

Конституирањето на новата власт се одвивало и во неповолни политички состојби диктирани од надворешниот фактор. Довчерашните сојузници на Југославија во текот на Втората светска војна, односно западните земји, отворено биле незадоволни од изборот на системот на државното уредување во Југославија според моделот на Советскиот Сојуз, бидејќи нивната основна

на капиталистичките елементи придонесе државната власт во Македонија да ги добие клучните позиции во стопанството во борбата против реставрирање на капиталистичкиот сектор“. Едвард Кардељ, Одбрани дела, VIII, „Комунист“ и „Мисла“, Скопје, 1980, с. 59.

¹⁰ За ова поопширно в. д-р Новица Велјановски, Отстапувањата од решенијата на АСНОМ и централизацијата на југословенската федерација, Зб. „Македонците и Словенците во Југославија“. Институт за национална историја Скопје и Институт за наука при Филозофскиот факултет во Љубљана, Скопје-Љубљана, 1999, с. 59-68.

доктрина била борба против комунизмот. САД побарале преиспитување на договорите што биле заклучени меѓу нив и Кралството Југославија, додека Велика Британија веќе заговарала спуштање на „железна завеса“ кон Исток. Советскиот Сојуз и давал поддршка на Југославија, што на Запад било толкувано како обид да се постави советска контрола на средна и југоисточна Европа. Јазот на недоразбирањата кулминирал со избувнувањето на Граѓанската војна во Грција во 1946 година, кога Британија и воено интервенирала за да спречи „советизација“ на целиот Балкан. Тој настан бил искористен за воведување терор и прогонување на Македонците од Егејска Македонија, кое, покрај политичките последици, предизвикало и економски тешкотии да се згрижат реките од бегалци.¹¹ Агресивноста на грчката десница спрема Македонците била мотивирана и од некои неодмерени изјави на одделни функционери од федерацијата, но и од расположението на македонското ослободително движење во Грција кон решенијата на АСНОМ и создавањето на ДФ Македонија како нова држава во југословенската федерација.

Првото заседание на АСНОМ со својот Проглас до македонскиот народ го повикало на негово обединување. Тоа прашање станало особено актуелно во пиринскиот дел од Македонија. Во Бугарија се развило антифашистичко движење, меѓутоа Бугарија како држава со царската власт и припаѓала на Хитлеровата коалиција. Тоа на Бугарија и донело извесна инфериорна положба, па по 9-ти септември 1944 година, кога била воспоставена власта на ОФ Бугарија со помош на Советскиот Сојуз, се сметало дека е можно или пак е блиску и обединувањето на македонскиот народ од трите дела на Македонија. Многу голем одглас и прифаќање во Бугарија предизвикале решенијата донесени на Првото и другите заседанија на АСНОМ. Македонската емиграција, но и некои официјални органи на Бугарија повикувале кон примена на истиот модел за македонската државност што бил остварен во Југославија, односно за вардарскиот дел од Македонија. Бугарија и се приближила на Југославија, меѓу другото, и поради претстојните мировни преговори во Париз 1946 година и нејзиното ослободување од воените репарации, па иако формално, прифатила некои нејзини барања за решавање на македонското прашање. Но, на Париската мировна конференција било избегнато тоа прашање и поради грчкото противење, па така тоа било неформално поставено во контекстот на територијалните претензии на Грција кон Југославија, односно Македонија. Сепак, по потпишувањето на Париските мировни договори во 1947 година, како и билатералните спогодби меѓу ФНР Југославија и НР Бугарија истата година на Блед, дошло до интензивирање на меѓусебната соработка, а во тие рамки и на бугарското признавање на македонската нација, нејзината култура и историја. Во рамките на познатата „културна автономија“ биле отворени македонските училишта и неколку институции од областа на културата. Се интензивирале и преговорите за создавање федерација меѓу

¹¹ Според расположливите податоци, за време на Граѓанската војна од Грција во периодот 1946-1949 година од Егејска Македонија побегнале 60.000, а таму останале да живеат уште 250.000 Македони. В. „Запознајте ја Македонија“, група автори, „Ина - комерц“, Скопје, 2001, с. 126.

двете земји со вклучување на Македонија како можност за трајно решавање на македонското прашање, како што барале документите на АСНОМ - обединување на македонскиот народ.¹² Меѓутоа, ниту на едната ниту на другата страна имало искрена волја и желба, а и тоа што било направено било прекинато во 1948 година, кога се појавил спорот меѓу Југославија и земјите од Информбирото и тогаш бил ставен крај на таа идеја.

Уставот на ФНР Југославија и Уставот на НР Македонија биле плод на општиот амбиент што постоел во државата. Со нив биле уставноправно санкционирани административно-централистичките тенденции во конституирањето на југословенската федерација. При нивното донесување не изостанала доминантната улога на Комунистичката партија, па освен во фазата на нивното донесување, таа си обезбедила и понатамошна раководна позиција. Уставот на НР Македонија,¹³ за разлика од некои други републики, бил донесен без да се води поголема расправа за него, но сепак во таа краткотрајна расправа биле истакнати вредностите на ослободителното антифашистичко движење и на АСНОМ како темелник во создавањето на македонската држава.

Без оглед на многуте недоречености, напуштањето на изворните решенија на АСНОМ потоа во неколку сегменти, Уставот на НР Македонија како прв документ од таков карактер во историјата на македонскиот народ бил исклучително значаен документ. Со него се верифицирале напорите за создавање на македонската држава со највисок акт на државата, со што Македонија добила нов квалитет во нејзината државност. Некои прашања имале чисто формално значење, иако и биле пропишани како права на државата НРМ. Но, поради вистинските состојби во практиката тоа не било остварливо. Клучните функции во државата (одбрана, внатрешни и надворешни работи) и припаѓале на федерацијата, а за другите морала да се консултира со организите во федерацијата. Така биле редуцирани некои права од републичката надлежност што таа ги имала во 1945 и 1946 година во согласност со документите на АСНОМ, односно до донесувањето на првиот македонски уставен документ.

Клучен настан, кој бил типичен продукт на централистичко-етатистичките односи во Југославија и во Советскиот Сојуз, но и кој придонел за понатамошен процес во централизацијата на југословенската федерација, бил судирот што се појавил во 1948 година меѓу Југославија и земјите на „народната демократија“ предводени од Советскиот Сојуз. Тој се случил во време кога во Македонија биле постигнати некои почетни резултати во оформувањето на власта, економската обнова и во некои други области. Откажувањето на сите договори кои Југославија ги имала со земјите што останале под политичка контрола на СССР се одразило и на македонската економија, која и така била слаба. Југославија како држава поради нејзината изолација се нашла на крстопат. Се поставило прашањето како да продолжи понатаму да го изградува

¹² Цит. зб. АСНОМ с. 172-191.

¹³ „Службен весник на НРМ“, бр. 1/1947, с. 9-40.

системот на југословенското комунистичко уредување, а сепак по нешто да се разликува од СССР. Кон ова треба да се спомне и стравот (или реалноста) од советска интервенција во Југославија, кој предизвикал други (нехумани) последици.

Небулозната политичка ситуација во Југославија ја наложила потребата југословенското општество да се потпре врз „доверливата“ структура, односно врз членовите на КП. Тоа предизвикало зголемување на професионалниот партиски апарат, на административниот и особено на полицискиот апарат. Партиските функционери како „најподобни“ ги преземале клучните функции и во Партијата и во државниот апарат. За подобра контрола во локалната власт во Македонија биле повторно обновени обласните одбори укинати во 1945 година. Првиот конгрес на КПМ од 1948 година ја доцументирал партиската хегемонија и идеологија во сите сфери, иако неговото одржување имало цел да се верифицира антисталинистичкиот курс и да се пресмета со „информбиривците“. Конгресот поволно ги третираше достигнувањата во НОБ и постигањата на македонската држава со АСНОМ и потоа, но останал недоречен за многу прашања, а особено за демократијата, која формално била содржана во неговите документи.

Административно-централистичкиот систем на управување и раководење во стопанството не можел да остане долго. Неговите стеги станувале сопирачки за развојот, пред си стопанскиот. Прв чекор што бил направен во таа насока бил обидот да се изврши промена во управувањето на стопанските претпријатија и евентуална децентрализација. Во 1950 година била воведена замислената промена со донесувањето на Основниот закон за управување со државните стопански претпријатија и стопанските здруженија од страна на работните колективи.¹⁴ Обиди за децентрализација се направиле и во администрацијата. Во организирањето на локалната управа, на пример, во Македонија обласните одбори биле укинати само по едногодишно постоење.

Во обидите да се „демократизира“ КП, на нејзиниот Шести конгрес во 1952 година утврдила два најважни пункта на дејствување: на внатрешен план - борба за работничко самоупраување, а на надворешен план - борба против сталинизмот. КП го променила името во Сојуз на комунисти, па и тоа го сметала за „демократска“ промена.

Следниот период, кој КП го нотирала како нејзина приоритетна задача „**Борба за работничко самоупраување**“, траел дваесетина години, односно од 1950 до 1970 година. Замислената трансформација, која во јавноста добила слоган „фабриките на работниците“, во почетокот изгледала уверлива, па и остварлива. Но избираните работнички совети, кои во почетокот имале извесна позитивна улога барем во тоа што се напуштиле гломазните дирекции на државен монопол, постепено се претворале во органи за манипулирање со правата на работниците во остварувањето на нивната добивка. Се покажа дека партиските, а преку нив и државните органи, не биле подготвени толку лесно да се откажат од новосоздаваната вредност, па измислувале разни начини пак да остваруваат битно влијание во распределбата.

¹⁴ „Службен лист на ФНРЈ“ бр 6/1951 г.

Во СК се појавиле две струи, од кои едната се залагала за промени, а другата за задржување на стекнатите позиции на СК. Оние што биле за промена на позицијата на СК и негово трансформирање во модерна демократска партија биле обвинети за антикомунизам и прозападна ориентација.

Воведувањето на општините како основни општествено-политички заедници во 1955 година во извесна смисла имало позитивен тренд во насока на замислената децентрализација, но некои од нив, особено побогатите, тоа го злоупотребувале затворајќи се во сопствените рамки. Некои од нив се бореле само да ги задоволат тесните општински интереси што се одразило на економски план, бидејќи се развила борба секоја општина да гради „своја“ наречена политичка фабрика. Обид за реформа на Сојузот на комунистите во Југославија и во републиките бил Седмиот конгрес на СКЈ одржан во Љубљана во 1957 година. Иако изразил мали резерви кон самоуправувањето, се концентрирал на партиската дисциплина за која се сметало дека е една од основните причини што работите не се одвиваат добро. Сепак, поради едни или други причини, а најмногу поради помошта што на Југославија и доаѓала од САД и од некои други западни земји, во периодот меѓу 1951 и 1957 година бил остварен најголемиот развој. На пример, само во НР Македонија статистичките показатели забележале дека порастот бил дури 17%, кое му било припишано на „самоуправувањето“ како вистинско решение за понатамошниот развој.

Поради неколкуте општествени и стопански промени и краткотрајни реформи созрела идејата за нови уставни промени, кои биле направени во 1963 година. Во фазата на нивното донесување се одвивала широка дебата. Нејзината цел имала и длабоки политички мотиви, а основната идеја било понатамошно зацврстување на системот, тогаш промовиран како „политички систем на социјалистичкото самоуправување“. Во поразвиените републики (Словенија) дебатата се одвивала во насока на воведување поголема политичка и стопанска автономност, а во помалкуразвиените (Македонија), таа останала во рамките на идеолошките „предности“ на самоуправувањето. Поради спротивставеностите што постоеле во однос на стопанскиот развој, уставите од 1963 година не донеле некои битни промени, туку само модификации на постојното. За да се засили социјалистичката определба на системот, во уставните документи биле променети називите. Зборовите „народни“ насекаде биле заменети со зборовите „социјалистички“, па и тоа било сметано за успех. Наместо "влада" бил воведен "извршен совет". Заостанувањето на НР Македонија го продлабочил катастрофалниот земјотрес од 26 јули 1963 година, чии последици, и покрај солидарноста на југословенските народи и на тие од странство, долго време не можеле да се залечат. Во периодот меѓу шеесеттите и седумдесеттите години незадоволството од уставните промени и од слабиот стопански раст предизвикало диференцирање на две струи: етатистичка и либерална. Првата се залагала за поцврста федерација, а втората за поголема слобода во развојот на економскиот систем. Заостанувањето во стопанскиот развој и дискусиите за поголема демократија резултирале со експанзија на првите националистички струења, особено на Косово.

Причините за тоа не се лоцирале таму каде што биле туку во често употребуваната фраза „застој на социјалистичките самоуправни односи“.

Од почетокот на седумдесеттите години почнала нова етапа за *полиитички либерализам и договорна економија (1971-1991)*. Во овој период биле извршени неколку промени во општествено-економскиот и во политичкиот систем, кои создале услови за осамостојување на Република Македонија, како и на другите држави од тогашната СФР Југославија.

Се разбира дека тој процес не се одвивал преку ноќ, туку постоеле разни околности и обиди да се најде излез од длабоката криза во која постепено, но сигурно запаѓала југословенската држава. Иницијативите за уставни промени пак не изостанале. Сега биле иницирани од честите партиски собири, на кои биле договорани идните стратешки параметри на развојот. Она што било прокламирано во партиските документи, се преточувало во уставните документи. Така, само по неколку години од уставните акти донесени во 1963 година било оценето дека тие не се добри, па во 1967 година потекнале иницијативите за нови уставни промени, сега амандмански. За ваквата определба влијаел судирот во политичкиот врв на Југославија и отстранувањето на некои српски раководители (Александар Ранковиќ), кои биле обвинети за централизам и „дврста рака“ во федерацијата. Промените ги забрзале и некои либералистички појави во Хрватска, кои биле иницирани како „масовно движење“, зад кое, всушност, била идејата за самостојна Хрватска. Ниту Македонија не била сосема имуна од таквите тенденции, но тука не биле толку силно изразени.

По завршувањето на амандманските промени на сојузниот, кон крајот на 1971 година амандмански (I-LXXXI амандмани) се интервенирало и во Уставот на СР Македонија.¹⁵ Сите промени конечно биле вградени во уставите на СФР Југославија и уставите на социјалистичките републики дури во 1974 година.

Основната карактеристика на овие уставни промени била во децентрализацијата на федерацијата и поголемите права на републиките. Партиските конгреси, како резултат на новиот дух, почнале да се одржуваат по обратен ред, односно републичките па тој на СКЈ. Во суштина, тоа немало некое големо значење при постоењето на основниот принцип во СК „демократски централизам“. На конгресните расправи неодминлива останала темата „борба за социјалистичкото самоупраување“, а Сојузот на комунистите првпат и во Уставот на СФРЈ бил промовиран за „водечка и идејно насочувачка политичка сила“. Во стопанството, притиснато од потребата за пазарна економија и економија, во која се зачувала таквата позицијата, се промовирало ново решение познато како „договорна економија“. Нејзината суштина била во тоа да се формираат поголеми системи на производни и други претпријатија, тие да се организираат во асоцијации, кои би се договарале што ќе произведуваат и по која цена ќе ги продаваат производите. Тоа било надвор од логиката на пазарната економија, но на поразвиените републики им одело во корист, бидејќи диктирале пазарни цени повисоки дури и од светските. За

¹⁵ „Службен весник на СРМ“ бр. 7/74.

неразвиените републики и Покраината Косово бил основан посебен фонд, чии средства неретко биле нерационално искористувани.

Во сложената и зовриена политичка и економска ситуација, во која се нашло југословенското општество и од оваа дистанца е тешко точно да се лоцираат причините за тоа и да се лоцира *почетокош на распадош на СФР Југославија*.

Во почетокот на мај 1980 година, кога заминал творецот на повоена Југославија, Тито, иако било воведено колективно претседателство во државата и во СКЈ, тие органи не можеле да се снајдат и успешно да ја водат државата, која останала без дотогашниот неприкосновен авторитет. Титовото име уште десетина години било употребувано како синоним на иднината, обединувачко лого на државата, но сè појасно станувало дека нејзе и претстои распаѓање. Во летото 1980 година економската нестабилност кулминирала со најголемота инфлација од 45%, опаднал животниот стандард, се зголемила националната нетрпеливост. По долги недоразбирања и дискусии од која република да се избере претседател на југословенската влада, во почетокот на 1989 година бил избран Анте Марковиќ, Хрват.

Сепак, републиките што подолго време се подготвувале за самостојност (Словенија и Хрватска), незадоволни од тоа што бил избран премиер воопшто, одбиле да ги уплатуваат обврските кон федерацијата, а Србија како одговор на тоа извршила упад во платниот промет, присвојувајќи голема сума средства од федерацијата. Барањето за поголем воен буџет од страна на ЈНА, која веројатно имала планови и воено да интервенира, било наведено како причина Анте Марковиќ да се повлече од премиерската функција, но всушност тоа било само повод.

Напоредно со економската се одвивала и политичката криза. По 1980 година дошло до крајно нарушување на меѓунационалните односи. Иако во Македонија тоа не било толку силно изразено како меѓу некои други републики и покраината Косово, и македонското раководство се нашло во некаква дезориентираност. Тоа немало сопствена визија, па наизменично го поддржувало она што го барале Словенија или Хрватска, или пак она што го барала Србија и Црна Гора. Раководството на Словенија предлагало раздружување на републиките, а потоа здружување на економски основи, додека Србија не можела да се откаже од федерацијата со цел сите Срби да живеат во иста држава. Србија не можела да ја прифати концепцијата за раздружување и поради нејасниот статус на покраините, кои со уставните промени од 1974 година безмалку функционираше како републики. Бензин на оганот дотурил и Меморандумот на САНУ за решавање на српското национално прашање, кој некои од другите републики го протолкуваа како тенденција за српска доминација во Југославија.

Конкретниот чин на распаѓање го навестил референдумот на СР Словенија од 23 декември 1990 година кога 88,5% гласале за истапување од федерацијата, а чинот на осамостојувањето бил проследен и со неколкудневна војна, по која Словенија, поддржана однадвор, немало никакви шанси да остане во федерацијата.

Словенечкото осамостојување претставувало повик, но и патоказ за македонскиот народ да го почне *процесот на осамостојување на Р. Македонија*. Таа, земено во целина, не била согласна да остане во скратената федерација, иако имало и доста колебање во врска со тоа прашање. Јасно било дека Југославија се распаѓа, но сепак резервите биле поголеми, имајќи ја предвид нејзината дотогашна поставеност во федерацијата и недоволната меѓународна поддршка. Р. Македонија својата независност ја најавила со Декларацијата за самостојност, сувереност и независност од 15 јануари 1991 година донесена од Собранието на Македонија, а ја реализира со Референдумот за самостојност и независност од 8 септември 1991 година и Уставот на Р. Македонија од 17 ноември 1991 година,¹⁶ кој во својата преамбула ги вградил историските дострели и АСНОМ како највисоко остварување за самостојна и независна држава.

Самостојна, суверена и независна Македонија - остварување на идеалите на АСНОМ

Егзистирањето на Р. Македонија како самостојна, суверена и независна држава од 1991 година наваму се одвивало со доста тешкотии. Поради меѓународните околности се поставува и прашањето колку таа можела да води самостојна политика. Па сепак, таа самостојност, сувереност и независност треба да се прифати условно.

Не било лесно нејзиното трансформирање во плуралистичка демократска држава, па тоа оставило последици и за целиот период од нејзиното егзистирање во изминативе тринаесет години. Речиси целата 1990 година во Македонија се формирале политичките партии. До парламентарните избори закажани за 11 ноември 1990 година биле формирани 26 политички партии и движења, а кандидатски листи истакнале 18 политички партии, една организација, а се кандидирале и 43 независни кандидати. Во предизборната кампања најголемата предизборна борба се водела меѓу „левиот“ блок предводен од СКМ-ПДП (Партија за демократска преобразба) и „десниот“ или „национален“ блок на чело со ВМРО-ДПМНЕ (Демократска партија за македонско национално единство), а од партиите на албанскиот политички блок ПДП (Партија за демократска преобразба) и НДП (Национална демократска партија). Во изборната програма, или повеќе како привлечна кампања, ВМРО-ДПМНЕ се застапувала за интегритетот на Македонија во нејзините етнички граници, кое, иако немало основа за реалност, предизвикувало симпатии кај македонското гласачко тело. Освен тоа, повикувањето на традициите на илинденските револуционери и Гоцевата ВМРО и нагласената антикомунистичка и антијугословенска реторика на ВМРО-ДПМНЕ му овозможило да освои најголем број пратенички места. Оваа партија изјавувала остра антиалбанска кампања, па тоа го хомогенизирало албанското население, кое масовно излегло на избори.

¹⁶ „Службен весник на Р. Македонија“ бр. 52/1991 год.

Од таквиот хетероген состав на избраните пратеници, по долги договарања, влада на Република Македонија била формирана дури на 20 март 1991 година, а за нејзин пратседател бил избран Никола Кљусев, универзитетски професор и академик. Се сметало дека првата влада не била политичка, бидејќи освен двајца нејзини членови, другите не искажале партиска припадност. Затоа го добила епитетот „експертска“, иако подоцна се покажало дека мнозинството од нејзините членови, а и премиерот, биле блиски на партијата ВМРО - ДП-МНЕ.

Во тешки политички и економски услови, Владата на Р. Македонија се зафатила со неколку клучни прашања за довршување на осамостојувањето. Го прекинала служењето на македонските војници во ЈНА, каде што во изминатиот период во судирите меѓу населението и војската во некои републики, особено во Хрватска, загинаа повеќе македонски војници. Вовела паричен систем и монетарно осамостојување со цел да се спречат негативните ефекти од југословенската инфлација. Сепак, владата не се покажала на потребната висина за да одговори на големите тешкотии и предизвици. По меѓусебните обвинувања меѓу министрите за покажаните слабости, за преголема свртеност кон север или кон исток, ја загубила довербата кај народот, па на 7 јули 1991 година и била изгласана недоверба со големо мнозинство од пратениците. Се пристапило кон доделување на мандатот за состав на нова влада. ВМРО-ДПМНЕ, која прва го добила мандатот, не успеала да формира влада. Откако Петар Гошев, мандатарот на Социјалдемократскиот сојуз, не успеал да формира влада, претседателот Киро Глигоров мандатот му го дал на Бранко Црвенковски, тогашен пратеник. Тој ја составил првата политичка влада во исклучително тешки економски и политички услови, а со поддршка на неколку партии од левиот блок и на албанската ПДП.

Завршувањето на процесот за целосното „излегување“ на Македонија од југословенската федерација станало најзначајното прашање, поважно и од стопанските и сите други прашања. Од една страна пропагандата која се водела во рамките на изборната кампања за самостојност на Р. Македонија создала голема одбојност спрема југословенската федерација, и особено спрема Република Србија со која таа се идентификувала, но од друга, постоењето на Југословенската народна армија во Македонија со многу силен технички и друг воен потенцијал создало реален страв од воен конфликт, особено откако такви веќе се случиле во Словенија и во Хрватска. Во оваа смисла имало и доста тактизирања, но на некои партии од левиот блок им се припишувало дека не водат самостојна политика поради „носталгијата“ кон југословенството. Всушност, едвај можеле да се избројат две-три мали политички партии, кои во програмата предвиделе опстанок на Југославија со Македонија во нејзиниот состав. Затоа, на Собранието на Македонија не му било тешко на 6 август 1991 година да ја донесе одлуката за распишување на референдум за самостојност, сувереност и независност. Референдумот, кој се одржал на 8 септември 1991 година недвосмислено го покажал тоа, бидејќи 63,32% од вкупното население што живеело во Македонија излегле на референдум (1.495.807 гласачи), од кое 95,08% (1.021.981) гласале за самостојност. Подоцна Соб-

ранието на Македонија ја усвоило Декларацијата со која се утврдило дека граѓаните на Р. Македонија се изјасниле за самостојност и независност. Денот 8-ми септември бил прогласен за државен празник на Р. Македонија како ден на независноста на македонскиот народ и со тоа се наредил во редот на светлите датуми од историјата на македонскиот народ, не помалку значајни од Илинден и АСНОМ од 1903 и од 1944 година.

Како што АСНОМ и конституирањето на македонската држава пред шеесет години предизвикале исклучително голем меѓународен одглас, особено во соседните балкански земји, така и прогласувањето на самостојна суверена и независна држава подоцна предизвикало најразновидни реакции. Се јавиле и пречки во процесот на нејзиното меѓународно признавање. За разлика од Словенија и Хрватска, Македонија не обезбедила моќни поддржувачи на нејзината независност, најмногу поради спротивставувањето на Грција. Грција го оспорила правото Македонија да се нарекува со нејзиното уставно име, кажувајќи дека во тоа се содржани територијални претензии на Македонија кон Грција. За таа цел повела агресивна меѓународна кампања, која оставила штетни економски и политички последици за Македонија. Нејзиното членство во Европската Унија, каде што за одредени прашања се одлучувало со консензус, ја отежнувало македонската позиција.

Иако министрите за надворешни работи на земјите од Европската Унија на 17 декември 1991 година утврдиле критериуми за признавање на земјите што настанале од поранешната СФР Југославија и поранешниот Советски Сојуз, во однос на Македонија тоа не се почитувало. Во меѓувреме, Собранието на Р. Македонија усвоило специјална декларација за гарантирање на правата на малцинствата што претставувало согласност со Повелбата на ООН. Комисијата што ја формирала ЕУ на чело со познатиот француски правник Роберт Бадентер, подоцна популарно наречена Бадентерова комисија, на 15 јануари 1992 година заклучила дека Македонија ги исполнила условите за меѓународно признавање, па истиот ден прва земја, која ја признала Р. Македонија била Р. Бугарија. Ја признала со нејзиното уставно име, оградувајќи се од признавањето на македонската нација и јазик, што фрлило извесна сенка на бугарската искреност за признавање на Р. Македонија, но се одразило и на развојот на меѓусебните односи во повеќе области од животот.

Обидите на Р. Македонија да биде примена во ООН како самостојна и независна држава со нејзиното уставно име не завршиле успешно. Наводно, поради грчкото противење, ООН направиле невиден историски преседан и Р. Македонија ја примиле со референца Поранешна (бивша) Југословенска Република Македонија (ПЈРМ, БЈРМ или FYROM), и таа станала 181 нејзина членка. Тоа добро било примено од страна на македонскиот народ, кој се надевал на краткотрајноста на таа референца.

Самиот факт што Македонија била примена од ООН имал извесно политичко значење, бидејќи таа првпат во својата историја станала меѓународен субјект и со тоа го добила правото да биде третирана како и сите држави, независно од нивната големина. Но, бидејќи, сè уште останало отворено прашањето за целосното признавање на Р. Македонија со уставно-

то име, оставало простор да заживеат балканските апетити и често да се доведува во прашање опстојувањето на Р. Македонија. Бугарија останала на своите позиции да го проблематизира македонскиот национален идентитет, Србија утврдувањето на меѓународната граница, а Албанија да манипулира со правата на албанското национално малцинство во Македонија, поддржувајќи ги барањата тоа да биде конститутивен народ во државноста на Р. Македонија. Затоа го одолговлекувала признавањето на Р. Македонија (1994), а тоа се случило релативно доцна за земја што се декларирала како пријател и откако многу други земји ја признале Македонија. Грција, наводно, се залагала за праведно решение, но никогаш не отстапила од своите позиции, постојано повторувала дека во името не може да биде содржан зборот Македонија. СР Југославија, која се конституирала само од Србија и Црна Гора, од позиција на сила на владата на Слободан Милошевиќ, Македонија долго време ја сметала за сецесионист кој, наводно, еднострано ја напуштил федерацијата, одбивајќи да го прифати фактот дека СФР Југославија се распадна како држава. Така, поради таквата хегемонистичка политика СР Југославија ја признала Македонија дури на 8 април 1995 година, продолжувајќи го и понатаму одолговлекувањето за утврдување на меѓудржавната граница сè до паѓањето на режимот на Слободан Милошевиќ, кога во 2000 година било утврдено нејзиното меѓународно протегаше.

И покрај сите проблеми, меѓу Грција и Македонија биле воспоставени дипломатски и поинтензивни односи со спогодбата потпишана на 15 октомври 1995 година во Њујорк, со одбегнување да се употребуваат имињата на државите што претставувало уште еден меѓународен преседан, кој сè уште трае. Пред тоа Македонија, поради својата „неразбраност“ за името, била казнета со воведувањето на ригорозната блокада од Грција. Откако неколку членки на Европската Унија, кои ја увиделе грчката непринципиелна политика спрема Р. Македонија, на 1 јануари 1994 година ја признале Р. Македонија иако не под нејзиното уставно име. На 9 февруари истата година тоа го направило и Соединетите Американски Држави.

Факт е дека Р. Македонија, како и порано низ историјата, најде на многу посериозни препреки на меѓународен отколку на внатрешен план. На внатрешен план плуралистичката политичка сцена главно се обединувала кога биле во прашање значајните прашања за државата, како на пример донесувањето на Уставот на Р. Македонија од 1991 година, кој се повикал на темелните вредности на АСНОМ и македонската државност. За разлика од македонските, албанските политички партии главно не ги поддржале овие историски процеси на осамостојувањето.

Поради мирното осамостојување под водството на Глигоров Македонија била нарекувана „оаза на мирот“. Мирно се повлекла ЈНА, која, иако ги однела со себе оружјето и воената опрема, не била испровоцирана да направи други последици од позиција на нејзината сила и ароганција. Без последици минало и монетарното осамостојување. Значи, постоеле добри претпоставки за развој на самостојна Република Македонија, кои не биле докрај искористени.

Законот за политичките партии усвоен во јули 1994 овозможувал, барем формално, здрава политичка борба, а според него, во есента, на 16 октомври

биле организирани вторите избори. Во отсуство на доволна политичка култура и демократско искуство и овие се одвивале во непринципиелни подметнувања. Истовремено со претседателските избори, кога Киро Глигоров вторпат бил избран за претседател со непосредно гласање од народот (52,44%), како кандидат на коалицијата „Сојуз за Македонија“, се одвивале и парламентарните избори. Таа коалиција однела уверлива победа. Владата ја составил претседателот на СДСМ, Бранко Црвенковски. Огромното парламентарно мнозинство негативно се одразило врз развојот на демократските процеси, но пред сè на стопанскиот развој на земјата. За тоа придонело и нејзиното распаѓање по двегодишно владеење.

Демократските процеси, и такви какви што биле, ги сопрел атентатот врз претседателот Киро Глигоров на 3 октомври 1995 година, затоа што многу труд и енергија однело пронаоѓањето на неговите извршители или инспиратори, кое останало без успех. Народот на Македонија со олеснување го примил враќањето на Глигоров на претседателската функција, но државата останала да живее во страв за својата судбина.

Парламентарните избори во 1998 година во Р. Македонија биле забележани како први од осамостојувањето на Р. Македонија, во кои дојде до промена на политичките партии што биле на власт. Имено, главната битка на парламентарните избори во 1998, на претседателските во 1999 и на локалните во 2000 година била водена меѓу двата политички блока, односно условно речено, левиот и десниот, предводени од СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ. Вториот формирал предизборна коалиција „За промени“, во која главен коалициски партнер била новоформираната политичка партија Демократска алтернатива, предводена од д-р Васил Тупурковски. СДСМ главно се потпираше на сопствените сили и на лидерот Бранко Црвенковски. На изборите убедлива победа извојувала коалицијата „За промени“, а мандатот за премиер му бил доверен на Љубчо Георгиевски, лидер на ВМРО-ДПНЕ. Причина за ваквата победа била прилично агресивната кампања на коалицијата, во која биле ветувани големи суми пари надворешни инвестиции. Освен тоа, на изборите била искажана желба за промени и поради слабиот, па и арогантен однос во практикувањето на власта на СДСМ, како и одредени појави на непотизам и корупција.

Надежната коалиција, која немала способност да ги оствари своите ветувања, но и поради желбите за лично позиционирање, се распаднала само по двегодишно владеење, доведувајќи ја државата во политичка криза и барање можности за создавање на ново (непринципиелно) парламентарно мнозинство. Такви турбуленции не се случиле во Партијата за демократски просперитет на Албанците (ПДПА) раководена од Арбен Џафери, кој влегол во владата во 1998 година, стекнувајќи ги симпатиите на албанските гласачи поради тоа што парламентарното мнозинство на СДСМ во претходниот состав на двапати му го одземало мандатот за „нередовност“ на седниците. Се разбира, довербата кај албанските гласачи ја добил и поради неговите радикални изјави и потези во споредба со претходната парламентарна мнозинска Демократска партија на Албанците (ПДП).

Новоформираната влада на премиерот Љубчо Георгиевски била реконструирана неколкупати, биле извршени неколку кадровски промени што било

резултат и на многубројните слабости во нејзината работа. Од опозицијата била често обвинувана за неспособност, за економско паѓање на државата и за нејзиниот мандат биле побарани предвремени избори.

Од друга страна, и на претседателските избори во 1999 година првпат за претседател бил избран кандидатот на ВМРО-ДПМНЕ Борис Трајковски, кој, иако заостанувал во првиот изборен круг зад противкандидатот Тито Петковски, победил на изборите, главно поради поддршката на албанското гласачко тело.

Економските процеси по осамостојувањето на Р. Македонија продолжиле да се одвиваат, но со доста поголеми тешкотии. Тоа го диктираа самите процеси на транзицијата. Имено, било нужно од еден полувековен социјалистички модел на економија да се премине кон друг, пазарен модел на економија, а земјата немала ниту способен кадровски потенцијал ниту владите биле способни за тоа. Како резултат на транзицијата, промената на општествената во приватна сопственост и поминувањето на пазарното стопанство многу индустриски капацитети престанале да работат, па невработеноста до крајот на 2000 година пораснала на 360.000 невработени, а заклучно со 2004 година и на 400.000 невработени. Сето тоа придонело да опадне животниот стандард и да се појави кај народот незадоволство од реформските промени.

Наоѓајќи се во деликатна економска положба, Македонија била принудена својата политика да ја темели на блиската соработка со Соединетите Американски Држави и со земјите од Европската Унија. Исто така, за време на нејзиното десетгодишно постоење, таа остваруваше кооперативен однос и со ООН.

Југословенскиот конфликт и можноста тој да се префрли и во Македонија било причина поради која Македонија барала превентивно дејствување во неа од страна на Советот за безбедност на ООН. За таа цел Македонија побарала на нејзината (северна и западна) граница спрема СР Југославија и спрема Албанија да се стави под постојано меѓународно набљудување. Во мисијата организирана од ООН, учествувале воени сили на Шведска, Данска, Норвешка и Финска, или околу 900 војници и цивилни лица. Кон нив во јули 1993 година се приклучиле 300 војници од САД, па така првпат во некоја земја биле упатени сили под знамето на ООН за превентивно и мирољубиво дејствување на теренот, а не за воено раздвојување на завојувани земји. Нивниот мандат бил неколкупати продолжуван затоа што се оценувало дека спомнуваната граница не е безбедна. Во 1995 година таа мисија била модифицирана во своите задачи, за да биде конечно повлечена во 1997 година. Како причина за тоа било одбивањето на НР Кина како член на Советот за безбедност да се продолжи мандатот. Кина го искористила своето членство во Советот за безбедност за да стави вето поради одлуката на владата на Р. Македонија да ја признае Република Кина (Тајван), на што Кина се спротивставувала за целиот период од нејзиното формирање како посебна држава, која ретко од кого била признаена.

Својата ориентација кон Европа и кон НАТО Р. Македонија ја потврдувала со постојаната соработка со сите организации и безбедносни структури во Европа. Во 1995 година била примена во Организацијата за безбедност и соработка на Европа (ОБСЕ), а соработката со НАТО се остварувала преку програмата „Партнерство за мир“. Поради блиската соработка со НАТО и

САД, Македонија ја посетиле претседателот на САД Вилијам (Бил) Клинтон, американскиот министер за одбрана Вилијам Пери, со кого во 1994 година бил потпишан договорот за воена соработка, а потоа биле изведени и заеднички воени вежби на полигонот во Криволак. При отворањето на амбасадата на САД, како знак на добри односи, Македонија била посетена и од државниот секретар за надворешни работи Медлин Олбрајт.

Владата на ВМРО-ДПМНЕ на чело со Љубчо Георгиевски и претседателот на државата Борис Трајковски минаа низ кризен период. Имено, во почетокот на 2001 година се случил воен конфликт. Учесниците од албанската националност во конфликтот што се појави во почетните месеци на 2001 година најпрво од меѓународниот фактор и од органите на државата биле именувани со терминот „терористи“. Конфликтот почнал на Скопска Црна Гора, наводно спонтано, а подоцна се проширил на Кумановскиот и Тетовскиот реон.

Поради опасноста од негово проширување и прераснување во граѓанска војна интервенирала меѓународната заедница. Така, со нејзина помош, претседателот на државата Борис Трајковски, претседателот на Владата Љубчо Георгиевски, претседателите на ПДПА Арбен Џафери и на опозициската СДСМ Бранко Црвенковски и лидерот на ПДП потпишале договор за прекинување на воениот конфликт и за идното уредување на Р. Македонија. Договорот наречен „Рамковен договор“ бил потпишан на 13 август 2001 година во Охрид, поради што бил познат и како „Охридски договор“. Неговите одредби преку уставни амандмани биле вградени во Уставот на Р. Македонија од 1991 година,¹⁷ а биле усвоени од Собранието на Р. Македонија на 16 ноември 2001 година.

Во согласност со промените во Уставот, есента, на 15 септември 2002 година биле организирани предвремени парламентарни избори. Во политичкиот блок на македонските партии се формирале две коалиции, од кои едната била раководена од владејачката партија ВМРО-ДПМНЕ, во која влегле и други помали партии, и опозициската коалиција предводена од СДСМ и Либерално-демократската партија „За промени“. Убедливо мнозинство од 60 пратеници однела коалицијата. Во албанскиот политички блок, со најголем број пратеници победа однела новоформираната политичка партија Демократска унија за интеграција (ДУИ), раководена од Али Ахмети. Таа партија, главно, произлегла од воената структура што го предизвикала воениот конфликт тогаш како Ослободителна народна армија (ОНА). Тоа го отежнало процесот на формирање на коалициската влада со оглед на изјавите на СДСМ дека нема да бидат вклучени во владата борците на ОНА и учесници во воениот конфликт. Биле направени и неколку отстапки па, владата била формирана од премиерот Бранко Црвенковски.

Во пролетта 2004 година, по трагичната смрт на претседателот Борис Трајковски, на изборите за нов претседател Бранко Црвенковски го победил кандидатот на опозициската ВМРО-ДПМНЕ Сашко Кедев, а за нов премиер бил избран Хари Костов.

¹⁷ „Службен весник на Р. Македонија“ бр. 91/2001 година.

Треба да се нагласи дека историска научна оценка за тоа што се случило во 2001 година, кој и зошто го предизвикал воениот конфликт сè уште не е дадена, ниту пак може да се даде. За тоа е нужна историска дистанца и обелоденување на сите архивски материјали. Но, може да се каже дека поради етничкиот конфликт Р. Македонија заостана, а продолжува да заостанува на економски и политички план. Недовербата меѓу етничките заедници не е надмината, а во прашање е доведена перспективата на Македонија како држава и интегритетот на македонската нација. Веројатно ќе треба да се вложат уште многу напори за да се вратиме на АСНОМ-ските принципи од пред шеесет години за државноста на македонскиот народ, кои, како што видовме, постепено се напуштани. Особено многу напори ќе треба да се вложат за остварување на Декларацијата за правата на граѓаните донесена на Првото заседание на АСНОМ во 1944 година,¹⁸ која била сосема блиску до современите документи, за кои зборуваме понапред. Нејзиниот творец д-р Владимир Полежина, како интелектуалец од француска Сорбона, уште пред шеесет години укажал каде треба да се движиме во човековите права.

¹⁸ Цит. зб. АСНОМ, т. I, кн. 1, с. 157-158.